

Η Αυτοκτονία στην Ελλάδα της Κρίσης: Μια Θεωρητική Συζήτηση

Dr. Δημούλης Ι. Κωνσταντίνος, Θεολόγος BSc, Ιστορικός PhD, Υποδιευθυντής Δ.Ι.Ε.Κ. Νίκαιας

Μπασιώτη Παρασκευή, MSc Συμβουλευτική Ψυχολογία*

«...Επειδή δεν μπορώ να βρω το δίκαιο μου, δεν μπορώ να βρω άλλο αγώνα αντίδρασης εκτός από ένα αξιοπρεπές τέλος...»

(Απόσπασμα από το ιδιόχειρο σημείωμα του αυτόχειρα στο Σύνταγμα Δ. Χ.)

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη πραγματεύεται το ζήτημα της αυτοχειρίας από ψυχολογική, κοινωνιολογική, ανθρωπολογική και υπαρξιακή σκοπιά. Σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας, περίπου 800.00 άνθρωποι πέθαναν από αυτοκτονία το 2017, ενώ ο αντίστοιχος αριθμός στην Ελλάδα για το 2013 είναι 533. Αναφέρονται οι παράγοντες χαμηλού και υψηλού κινδύνου εκδήλωσης αυτοκτονικών πράξεων, κατά τη διεθνή βιβλιογραφία. Δεδομένου ότι μια συμπεριφορά μπορεί να εξηγηθεί μέσα στο πλαίσιο στο οποίο λαμβάνει χώρα, η αυτοκτονία γίνεται κατανοητή μέσα από το φακό των εντονότατων κοινωνικών φαινομένων που παρατηρούνται στον ελλαδικό χώρο, όπως της αβεβαιότητας, του φόβου, της οικονομικής αστάθειας, της ανεργίας κ.ά. Επιχειρείται μια φιλοσοφική ανάλυση των αιτιών των αυτοκτονιών στην Ελλάδα, κατά την περίοδο 2009 – 2012, βάσει των δημοσιευμάτων του ελληνικού τύπου, και τέλος, συζητιούνται τρόποι πρόληψής της σε κοινωνικό επίπεδο.

Λέξεις–Κλειδιά: Αυτοκτονία, Ελλάδα, Γενική θεωρία συστημάτων, κρίση, ανεργία, κοινωνία

Εισαγωγικά Στοιχεία και Σκοπός της Παρούσας Εργασίας

Η αυτοκτονία αποτελεί μια πράξη απελπισίας του ατόμου που δεν έχει ενδιαφέρον να ζήσει, που τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο την θεωρεί ως τη μοναδική διέξοδό του για τον ψυχικό του πόνο (Μπελεγγρίνος et al., 2014).

Σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας (Π.Ο.Υ.), περίπου 800.00 άνθρωποι πέθαναν από αυτοκτονία το έτος 2017. Είναι η δεύτερη πιο συχνή αιτία θανάτου για τις ηλικίες μεταξύ 15 έως 29 ετών, ενώ το 78% των αυτοκτονιών καταγράφεται σε χώρες χαμηλών και μεσαίων εισοδημάτων (Π.Ο.Υ., 2017).

Η παρούσα εργασία επικεντρώνεται στον ορισμό της αυτοκτονίας, κάνει μια αναφορά στους σημαντικότερους προστατευτικούς παράγοντες και περιγράφει τις κυριότερες αιτίες για τις οποίες οι άνθρωποι προβαίνουν στην αυτοχειρία. Να σημειωθεί, όμως, ότι ενώ στη βιβλιογραφία έχουν διατυπωθεί πολλές αιτίες, σκοπός δεν είναι τόσο η διεξοδική περιγραφή και ανάλυση καθεμίας από αυτές, όσο η προσέγγιση του ζητήματος αυτού από μια φιλοσοφική, κοινωνικοπολιτική σκοπιά. Πιο συγκεκριμένα, δίνεται έμφαση στην κοινωνιολογική, ανθρωπολογική ακόμη και υπαρξιακή θεώρηση της αυτοχειρίας και στη σύνδεση και εξήγησή της υπό το πρίσμα της κοινωνικής και οικονομικής κρίσης στον ελληνικό χώρο. Παράλληλα, επιχειρείται μια ταξινόμηση των αυτοκτονιών, βάσει των δημοσιευμάτων του ελληνικού τύπου μεταξύ του 2009 έως του 2012, μιας περιόδου έντονης οικονομικής ύφεσης στην Ελλάδα. Με εφιαλήριο, τέλος, την κοινωνική και συμβολική διάσταση της αυτοκτονίας, προτείνονται τρόποι πρόληψής της σε κοινωνικό επίπεδο.

Ορισμός της Αυτοκτονίας

Δεν εκπλήττει κανέναν ότι μέχρι και τον 19ο αιώνα η μελέτη της αυτοκτονίας αποτελούσε κυρίως αντικείμενο έρευνας της θεολογίας και δευτερευόντως της φιλοσοφίας. Σήμερα, όμως, το ενδιαφέρον έχει στραφεί στις επιστήμες της κοινωνιολογίας, της κοινωνικής ανθρωπολογίας και της ψυχολογίας, θέτοντας κρίσιμα ερωτήματα σχετικά με την αιτιότητα της πράξης αυτής. Παράλληλα, στη λογοτεχνία, την ποίηση και τις τέχνες εν γένει, η πράξη της αυτοκτονίας αποτέλεσε και αποτελεί πηγή έμπνευσης. Θεωρείται ακόμη και πράξη απελευθέρωσης, η τελευταία ελεύθερη επιλογή μοιραίων ηρώων.

Η αυτοκτονία πιστεύεται ότι είναι «ένδειξη κρίσης μια κοινωνίας, ένα σοβαρό φαινόμενο που αξίζει της προσοχής μας» (Tatz, 2005: 108). Σήμερα στην Ελλάδα, πολλοί είναι αυτοί που σε μια τέτοια κατάσταση κρίσης επέλεξαν την οδό της αυτοκτονίας. Μια πράξη, η οποία αποτελεί μια πολύπλοκη ανθρώπινη κατάσταση, όπου εμπλέκονται πολλοί παράγοντες, εξ' ου και είναι δύσκολος να εντοπιστεί ένας ακριβής ορισμός. Σύμφωνα με τον Durkheim (χ.χ.), ως αυτοκτονία ορίζεται «κάθε περίπτωση θανάτου που είναι το άμεσο ή έμμεσο αποτέλεσμα μιας πράξης θετικής ή αρνητικής που διαπράττει το ίδιο το θύμα, γνωρίζοντας το αποτέλεσμα» (σελ. 8).

Ανεξάρτητα όμως από τον ορισμό της, που δεν είναι κοινός για όλες τις κοινωνικές και ανθρωπολογικές επιστήμες, η αυτοκτονία συνιστά μια πράξη που είναι ταμπού. Θεωρείται αδιανόητο για τις περισσότερες κουλτούρες ένα άτομο να ακυρώσει την ίδια του την ύπαρξη. «Τα πολιτιστικά πρότυπα κάθε κοινωνικής ομάδας, οι ποικίλοι τρόποι διαβίωσης, οι αντιλήψεις συν τα έθιμα για το θάνατο και το πλέον δυνατότερο απ' όλα, το αίσθημα των θρησκευτικών πεποιθήσεων, καταστάσεις που παραλλάζουν από τόπο σε τόπο, καθορίζουν τη στάση με την οποία αντιμετωπίζεται η αυτοκτονία» (Χρηστάκης, 1994: 27). Να σημειωθεί εδώ ότι σύμφωνα με την ελληνική νομοθεσία, ο αυτοχειριασμός απαγορεύεται, αφού η προστασία της ζωής είναι απόλυτη για τον νομοθέτη. Συνεπώς, η αυτοκτονία προσβάλλει μία ιδιόρρυθμη νομική υποχρέωση του ανθρώπου «να ζει» (Ανδρουλάκης, 1974. Παπαχαραλάμπους, 1997).

Επιπρόσθετα, η έλλειψη επαρκούς και θετικής πληροφόρησης καλλιεργεί και συντηρεί παλιές προκαταλήψεις και στερεότυπα, που προσδιορίζουν τους αυτόχειρες λίγο ως πολύ ως δειλούς (Ramphele, 1997), «ελαττωματικούς» ή «αδύναμους» να ανταπεξέλθουν στις δυσκολίες του βίου (Tatz, 2005). Το αποτέλεσμα είναι οι κοινωνικές κρίσεις να εμφανίζονται ως ατομικές κρίσεις. Και τούτο διότι ίσως δεν μας είναι εύκολο, πέρα από τις ψυχολογικές ερμηνείες, να εστιάσουμε και στην κοινωνική διάσταση της αυτοκτονίας. Στο δυτικό πολιτισμό, η πράξη αυτή αποτέλεσε ένδειξη αντικοινωνικότητας και άλογης, βίαιης συμπεριφοράς. Όμως, αυτή η μονόπλευρη θεώρηση αναδεικνύει μόνο την πλευρά του αυτόχειρα προτείνοντας ερμηνείες της πράξης του, αλλά δεν είναι σε θέση να διαφωτίσει την πλευρά της αυτοκτονίας, ως ενέργεια στα πλαίσια μιας κοινωνικής λογικής.

Ο άνθρωπος που έχει χάσει την πίστη του στο μέλλον – το δικό του μέλλον – έχει περισσότερες πιθανότητες να εκδηλώσει αυτοκτονικό ιδεασμό και συμπεριφορά (Turecki & Brent, 2016). Και όπου η εκούσια προσαρμοστικότητα δεν προσφέρει νόημα στη ζωή μέσω λυτρωτικών πρακτικών, ο σωματικός θάνατος (συνήθως αυτοκτονία) ή ο ψυχικός, συνιστούν το αποτέλεσμα, το τέρμα της όλης υπόθεσης (Daniel, 1997).

Παράγοντες Αυξημένου Κινδύνου και Στατιστικά Στοιχεία

Το γιατί οι άνθρωποι αυτοκτονούν είναι ένα βαθιά ανθρώπινο και διαχρονικό ερώτημα. Σε όλες τις εποχές, οι αυτόχειρες ενεργούν σχεδόν πανομοιότυπα ασχέτως των κοινωνικών συστημάτων, των θρησκειών, των δοξασιών, των ηθών και των παραδόσεων των λαών από όπου προέρχονται και η προσπάθεια απόδοσης αποκλειστικά και μόνο σε μια αιτία αυτής της τάσης αυτοκαταστροφής είναι ουτοπική. Η αυτοκτονική πράξη αποτελεί μια σύνθετη πολυπαραγοντική ανθρώπινη συμπεριφορά και η αιτία – αφορμή σε κάθε περίπτωση είναι τόσο διαφορετική όσο είναι μοναδικός με δική του υπόσταση, ιδιοσυγκρασία, αλλά και λογική, ο κάθε άνθρωπος. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει και ο J. Zubin: «είναι το τέλος μιας διαδικασίας, όχι η ίδια η διαδικασία. Στην αυτοκτονία αυτό που έχουμε συνήθως είναι το τελικό αποτέλεσμα, που προκύπτει από μια ποικιλία παραγόντων. Η ανίχνευση των αιτιών είναι σχεδόν αδύνατη μετά το γεγονός» (στο Alvarez, 1974: 74).

Ωστόσο, επιστημονικές μελέτες έχουν διεξαχθεί και έχουν αναδείξει τους σημαντικότερους παράγοντες που συνδέονται με αυξημένο κίνδυνο απόπειρας αυτοκτονίας. Αυτοί είναι η υψηλή εσωστρέφεια, η έντονη έλλειψη ελπίδας, το αίσθημα αβοήθητου και αδιεξόδου (που μπορεί να πηγάζουν από καταθλιπτική συμπτωματολογία), η ύπαρξη ψυχιατρικής διάγνωσης, τα τραυματικά γεγονότα κατά την εφηβεία, το πένθος, οι οικονομικές ή νομικές δυσκολίες, οι διαπροσωπικοί στρεσογόνοι παράγοντες, οι χρόνιες ή ανίατες ασθένειες και η μοναχική ζωή. Από την άλλη πλευρά, στους παράγοντες χαμηλού κινδύνου συγκαταλέγονται οι σθεναροί λόγοι για ζωή, η ευθύνη για μικρά παιδιά, οι αποτελεσματικές δεξιότητες διαχείρισης και επίλυσης προβλημάτων, το ισχυρό κοινωνικό δίκτυο υποστήριξης, η εξωστρέφεια και η θρησκευτικότητα (Turecki & Brent, 2016).

Όσον αφορά στην Ελλάδα συγκεκριμένα, η οικονομική κρίση μοιάζει να έχει γονατίσει τους πολίτες με άμεσο, όχι μόνο οικονομικό, αλλά και ψυχολογικό αντίκτυπο, καθώς η ψυχική ανθεκτικότητα πολλών δοκιμάζεται υπό το βάρος των ευθυνών που συνεπάγεται ο ρόλος τους στο ευρύτερο, και μη, κοινωνικό περιβάλλον. «Η οικονομική κρίση δεν αποτελεί την “αιτία” των αυτοκτονιών με αυστηρούς όρους... Είναι όμως ο εκλυτικός παράγοντας σε ευάλωτους ανθρώπους. Δεν είμαστε όλοι το ίδιο, άλλοι λυγίζουν με περισσότερα, άλλοι με λιγότερα. Η κρίση είναι ισχυρός

στρεσογόνος παράγοντας, που μπορεί υπό προϋποθέσεις να σε φέρει στα όρια» (συνέντευξη της ψυχιάτρου Ε. Μπεκιάρη στη δημοσιογράφο Λ. Γιάνναρου το 2012).

Οι ειδικοί κάνουν πλέον λόγο για «εθνική κατάθλιψη» (φράση δανεισμένη από το ντοκιμαντέρ του Γ. Κεραμιδιώτη, 2012), που πολλές φορές παίρνει νοσολογικές διαστάσεις. Θεωρείται, επίσης, αδιαμφισβήτητο ότι τα άτομα με ανάγκες ψυχιατρικής και ψυχοκοινωνικής φροντίδας, αλλά και οι οικογένειές τους, υφίστανται τις συνέπειες αυτής της κρίσης πολύ περισσότερο ως ευάλωτη κοινωνική ομάδα. Η φτώχεια, η ανασφάλεια, ο αποκλεισμός και η έλλειψη προοπτικής και ελπίδας για το μέλλον μπορεί να ενεργοποιήσουν το έλλειμμα ανθεκτικότητας του ατόμου, το οποίο βιώνει απότομες αλλαγές στη σχέση του με τις κοινωνικές δομές. Η αποδιοργάνωση, το έντονο στρες και η κρίση ταυτότητας ενδέχεται να επηρεάσουν τόσο τα μεμονωμένα άτομα, όσο και τους συλλογικούς θεσμούς, όπως είναι η οικογένεια και η κοινωνία. Αυτό το ανθρώπινο «καζάνι» που βράζει δεν μένει στη σφαίρα της θεωρίας, αλλά αποτυπώνεται ήδη στην κλινική πράξη: Παρατηρείται υψηλή θετική συσχέτιση ανάμεσα στην εκδήλωση επιθυμίας θανάτου και την ανεργία και στην εμφάνιση σοβαρής ψυχοπαθολογίας και ανεργίας (Madianos et al., 2011. Οικονόμου et al., 2012).

Παραθέτοντας αναλυτικότερα τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία, το 2008 καταγράφηκαν 373 αυτοκτονίες, το 2009 πραγματοποιήθηκαν 391 αυτοκτονίες, το 2010 σημειώθηκαν 377, το 2011 καταγράφηκαν 477, το 2012 508 και το 2013 533 αυτοκτονίες (ΕΛΣΤΑΤ, 2017). Κατά τη διάρκεια της περιόδου 2007 – 2009, που η ανεργία αυξήθηκε στα 26 κράτη – μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης κατά 35%, το ποσοστό των αυτοκτονιών αυξήθηκε τουλάχιστον 5%. Ειδικότερα, η χώρα μας ανακηρύχθηκε «πρωταθλήτρια» σε ό, τι αφορά στην αύξηση των αυτοκτονιών με ποσοστό 17% (Stuckler et al., 2011). Την δε τριετία 2009 – 2011, το ποσοστό επικράτησης ενός μείζονος καταθλιπτικού επεισοδίου για ένα μήνα σημείωσε αύξηση της τάξεως του 4,9%. Και ενώ το 2008 οι προγνωστικοί παράγοντες της μείζονος κατάθλιψης συμβάδιζαν με την κλασική της επιδημιολογία, το 2011 παρουσίασαν αυξημένο κίνδυνο εμφάνισης καταθλιπτικής συμπτωματολογίας τα άτομα μικρότερης ηλικίας και οι έγγαμοι, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν επηρεάστηκαν όλα τα στρώματα του ελληνικού πληθυσμού (Οικονόμου, 2012).

Παράλληλα, όπως ανέφερε σε συνέντευξη του, ο Αναπληρωτής Καθηγητής Ψυχιατρικής του Πανεπιστημίου Αθηνών Δ. Πλουμπίδης, παρατηρείται αύξηση στην εμφάνιση συμπτωμάτων από την ψυχική σφαίρα – κυρίως γενικευμένο άγχος και κατάθλιψη – αλλά και ψυχοσωματικά ενοχλήματα – ταχυκαρδίες, δύσπνοιες, έντονες κεφαλαλγίες, κοιλιακά άλγη κ.ά., που δεν οφείλονται σε κάποιο νόσημα. Για τις περισσότερες περιπτώσεις, ο παράγοντας είναι ψυχογενής. Δεν υπάρχουν όμως γι' αυτά συγκεντρωτικά στοιχεία (Τσώλης, 2011). Αποτέλεσμα όλων αυτών των εξελίξεων

ήταν το ποσοστό αυτοκτονιών να αυξηθεί από 2,8% ανά 100.000 πληθυσμού το 2008, σε 5,2% το 2010 (Γιωτάκος et al., 2011).

Οι Αυτοχειρίες στην Ελλάδα της Κρίσης

Στο ερώτημα γιατί οι Έλληνες προχωρούν σε αυτοκτονίες ή σε απόπειρες αυτοκτονίας, η κλασική τετραπλή τυπολογία της αυτοκτονίας, που έγινε στα τέλη του 19ου αιώνα από τον Γάλλο κοινωνιολόγο E. Durkheim, δεν είναι πλέον σε θέση να ταξινομήσει τις αιτίες, καθώς στερείται σύγχρονης στατιστικής θεμελίωσης. Επιχειρείται, λοιπόν, να ενταχθούν σε τρεις βασικές ομάδες τα περιστατικά αυτοχειρίας της περιόδου 2009 – 2012, βάσει των δημοσιευμάτων του ελληνικού τύπου. Να σημειωθεί εδώ ότι σε καμία περίπτωση δεν αμφισβητείται η επίσημη έρευνα των ειδικών ψυχικής υγείας, που διενεργείται με τις κατάλληλες επιστημονικές στατιστικές μεθόδους, ούτε αντιπροτείνεται στην επιστημονική κοινότητα η συγκεκριμένη ταξινόμηση. Η παρούσα προσπάθεια αποτελεί περισσότερο μια φιλοσοφική τοποθέτηση απέναντι στο ζήτημα, λαμβάνοντας υπόψη τις σύγχρονες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες στον ελληνικό χώρο και συνδυάζοντάς τις με τις επικρατούσες θεωρίες, χωρίς να προβαίνει σε ερμηνεία και ανάλυση των βαθύτερων ατομικών ψυχολογικών αιτιών.

α. Η αυτοκτονία ως διαμαρτυρία:

Λίγες περιπτώσεις, αλλά πολύ χαρακτηριστικές. Αφορά αυτοχειρίες ατόμων ανώτερου μορφωτικού επιπέδου με κοινωνικοπολιτικές ανησυχίες και ενδιαφέροντα: 4 Απρίλη 2012, ο 77χρονος συνταξιούχος φαρμακοποιός Δ. Χ. αυτοκτονεί στην Πλατεία Συντάγματος απέναντι από το ελληνικό κοινοβούλιο. Λίγο πριν τραβήξει τη σκανδάλη μονολόγησε πως προβαίνει σε αυτή τη πράξη για να μην αφήσει χρέη στα παιδιά του, ενώ στο άψυχο σώμα του βρέθηκε ιδιόγραφο σημείωμα, το οποίο εν ολίγοις έγραφε, πως η «κυβέρνηση κατοχής» δεν του αφήνει πολλά περιθώρια αξιοπρεπούς επιβίωσης κι επειδή δεν μπορεί να βρει το δίκιο του, δεν έχει άλλον αγώνα αντίδρασης εκτός από ένα αξιοπρεπές τέλος πριν αρχίσει να ψάχνει τα σκουπίδια για την τροφή του. Ο θύτης και θύμα ήταν ένας ενεργός πολίτης, χωρίς υπέρογκα χρέη, με συμμετοχή σε κοινωνικές εκδηλώσεις και διεκδικήσεις, που όμως δεν θέλει άλλο να αγωνίζεται στην κοινωνία. Συναφείς είναι και οι περιπτώσεις των Θιβετιανών μοναχών (σχεδόν 120 άτομα από το 2009 ως το 2012), που έχουν δημόσια αυτοπυρποληθεί διαμαρτυρόμενοι για την αδικία και την καταπίεση που βιώνουν από το καθεστώς της Κίνας (La Franiere, 2012), ως μια διέξοδο σε ένα περιβάλλον καταστολής και απαγορεύσεων.

Βέβαια, αυτό δεν σημαίνει ότι, βάσει των παραπάνω, ο προαναφερόμενος αυτόχειρας πρέπει να ηρωποιηθεί και η πράξη του να εξαγιαστεί· σκοπός είναι μόνο η εξήγηση της συμπεριφοράς του μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο στο οποίο έλαβε χώρα. Αν και θα

μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μεμονωμένη και ακραία, δεν παύει να συμβολίζει το αδιέξοδο και τον κυνισμό που επέφερε στη ζωή μας η συνεχής υποτίμηση από το ίδιο το Κράτος. Όλες οι ελευθερίες του ανθρώπου είναι πολιτικές, τις απολαμβάνει ατομικά, αλλά την ίδια στιγμή, και πριν από όλα, συλλογικά, δηλαδή ως μέλος μιας κοινωνίας. Η συμμετοχή του και μόνο σε μια κοινωνία είναι απαραίτητη και αναγκαία συνθήκη που του δίδει τη δυνατότητα να τις δημιουργεί και να τις απολαμβάνει (Παπαρίζος, 2000). Όταν αυτές τις ελευθερίες τις στερούν οι δυνάμεις εξουσίας και οι θεσμοί, τότε το άτομο καταφέρεται εναντίον τους. Η αυτοχειρία, σε κάποιες περιπτώσεις, ενώ εμφανίζεται να στοχεύει μόνο στην καταστροφή του ίδιου του ατόμου, είναι την ίδια στιγμή μια πράξη επιθετικότητας εναντίον των «άλλων» (Wekstein, 1979). Στην ουσία, συνιστά μια διαμαρτυρία εναντίον όσων μας εξουσιάζουν και μας «ιδρυματοποιούν» μέσα στην ίδια την κοινωνία που ζούμε και δραστηριοποιούμαστε, καθώς το άτομο έχει την τάση να αποζητά την αποκατάσταση της ελευθερίας των κινήσεών του σε κάθε επίπεδο, όταν αυτή του αφαιρεθεί, και να διαμαρτύρεται παντοιοτρόπως, όταν του την αρνούνται (Reser, 2004).

β. Η αυτοκτονία ως ντροπή:

Άτομα με μεγάλη αναγνωρισιμότητα – ευρέως ή τοπικώς – αλλά και άτομα που είχαν μια σταθερή, άνω του μέσου όρου, οικονομικοκοινωνική θέση. Πρόκειται κατά κύριο λόγο για άνδρες ηλικίας 35 ως 55 ετών. Είναι αφενός η γενιά που κατεχοχόν βιώνει το μεγαλύτερο φορτίο σήμερα, καθώς επωμίζεται τα βάρη των μεγαλύτερων και των μικρότερων, κι αφετέρου εκείνοι που τους είναι πιο δύσκολο να «μεταβολίσουν» ματαιώσεις. Όταν, λοιπόν, ξαφνικά σταματούν να είναι οι στυλοβάτες, όταν στερούνται εισοδήματα ή βρίσκονται στις ουρές των ανέργων, αισθάνονται προσωπική ανεπάρκεια και αδυναμία, καθώς «καταρρέει» σε συμβολικό επίπεδο η ταυτότητα και η αυτοεικόνα τους. Έχουν την αίσθηση ότι απέτυχαν ως πατέρες, σύζυγοι και άνδρες, καθώς δεν είναι πλέον σε θέση να παρέχουν τα απαραίτητα στην οικογένειά τους, ντροπιάζοντάς την κατά αυτόν τον τρόπο. Πέρα από τα πρακτικά προβλήματα που προκύπτουν, η εργασία, η οικονομική επιφάνεια και η κοινωνική αυτοπεποίθηση που συνδέεται με αυτήν επηρεάζει σε πολλά επίπεδα τον τρόπο αλληλεπίδρασης με τους άλλους, ακόμα και αν είναι οι φίλοι, οι συγγενείς, ο σύντροφος (Μπούρας & Λύκουρας, 2011). Δεν έχουν χάσει τα πάντα, αλλά δεν μπορούν να συντηρήσουν τον τρόπο ζωής που είχαν συνηθίσει τόσο οι ίδιοι όσο και η οικογένειά τους, αλλά και το ευρύτερο κοινωνικό τους περιβάλλον. Αισθάνονται ότι «ξέπεσαν» και ντροπιάστηκαν. Δεν μπορούν να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα, στην ξαφνική και σχεδόν βίαιη αλλαγή του τρόπου ζωής τους. Η αυτοχειρία τους δεν είναι τόσο διαμαρτυρία, όσο ομολογία «αποτυχίας» σε μια κοινωνία, όπου η οικογενειακή και επαγγελματική επιτυχία ή αποτυχία έχει ιδιαίτερη βαρύτητα. Κλασικό παράδειγμα υπήρξε ο 57χρονος λαχανέμπορος Β.Π. από το Ηράκλειο της Κρήτης – ενός νησιού με έντονη την αίσθηση της πατριαρχικής παράδοσης και με ένα σχεδόν παλαιομοδίτικο αίσθημα περί τιμής κι αξιοπρέπειας – που τον Ιούλιο του 2010

θα χρησιμοποιούσε μια καραμπίνα και δεν θα αστοχούσε. Στα τελευταία του λόγια αναφερόταν στα χρέη και στις ασφυκτικές πιέσεις που του ασκούσαν τράπεζες και ιδιώτες (Γιάνναρου, 2012).

γ. Η αυτοκτονία ως αποτέλεσμα κοινωνικής οδύνης, αβεβαιότητας, υπαρξιακού φόβου και ανασφάλειας:

Η μεγαλύτερη, η συντριπτική μερίδα των αυτοκτονιών στην Ελλάδα αυτής της περιόδου αφορά αυτήν την ομάδα. Σε αυτήν ανήκουν άτομα κάθε ηλικίας, φύλου, κοινωνικής και μορφωτικής στάθμης και προέλευσης. Άνθρωποι που δυσκολεύονται σιωπηλά γιατί πλέον δεν μπορούν να επιβιώσουν, να ενσωματωθούν σε μια κοινωνία ξένη πια προς αυτούς, που τους απορρίπτει, τους περιθωριοποιεί και τους στερεί τα μέσα για να επιβιώσουν αξιοπρεπώς – παρόμοια η περίπτωση Αβορίγινων Αυστραλίας (Tatz, 2005). Γι' αυτούς, η οικονομική κρίση αποτελεί τη «θρυαλλίδα», ενώ τα βαθύτερα αίτια εντοπίζονται αλλού. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει και ο Saraceno (2010): «Τα προβλήματα ψυχικής υγείας... θα είναι ολοένα και περισσότερο προβλήματα αστικής... οδύνης» (σελ. 3).

Κοινωνική, Πολιτισμική και Ανθρωπιστική Κρίση

Δεδομένου ότι δίδεται έμφαση στη σχέση μεταξύ ατόμου και κοινωνίας, θεωρείται σημαντικό να γίνει αναφορά σε αυτό το βασικό θεωρητικό πλαίσιο. Η Γενική Θεωρία Συστημάτων θα μπορούσε να φανεί χρήσιμη, καθώς πρεσβεύει ότι η διατήρηση ενός οργανισμού έγκειται στην πολύπλοκη αλληλεπίδραση των συστατικών στοιχείων του (Goldenberg & Goldenberg, 2005). Μια βασική πεποίθηση της θεωρίας είναι ότι αν θέλουμε να κατανοήσουμε τη συμπεριφορά ενός μέλους μιας οικογένειας, θα πρέπει να προσπαθήσουμε να την κατανοήσουμε μέσα στα πρότυπα συμπεριφοράς όλων των μελών (Τριανταφύλλου, 2002).

«Η ίδια 'λογική' ισχύει και για τη συστημική κατανόηση των ιδεών, των πιστεύω των ατόμων όπως συνδέονται, συναρτώνται κι αλληλεπιδρούν με τις ιδέες, τα πιστεύω και την ιστορία των γύρω τους, των ευρύτερων συστημάτων τους» (Τριανταφύλλου, 2002: 57). Επομένως, ο άνθρωπος και οι κοινωνικές ομάδες που δημιουργεί πρέπει να προσεγγίζονται δυναμικά ως διεργασίες (μια σειρά γεγονότων που επαναλαμβάνεται στο χρόνο και στο χώρο) και όχι ξεχωριστά από το περιβάλλον τους. Το άτομο και οι κοινωνικές ομάδες είναι ανοικτά συστήματα και εντάσσονται σε μεγαλύτερες ομάδες – υπερσυστήματα, δηλαδή τα υποσυστήματά τους. Ανταλλάσσουν πληροφόρηση, ύλη και ενέργεια με τα υπερσυστήματα και με αυτόν τον τρόπο μπορούν όχι μόνο να εξακολουθήσουν να έχουν τη δομή και τη λειτουργικότητά τους, αλλά να εμφανίσουν καινούριες δομές με δική τους λειτουργικότητα και σχέσεις (Σιγάλας, 1987).

Σήμερα, το άτομο βρίσκεται απρόσμενα σε μια κατάσταση όπου η καθιερωμένη σχέση του με την κοινότητα, την κοινωνία, τις δομές και τους θεσμούς της φαίνεται να καταρρέει, δημιουργώντας αποδιοργάνωση, έντονο στρες και πιθανή απώλεια ελέγχου. Καθίσταται παρατηρητής των εξελίξεων που το αφορούν και που επέρχονται ξαφνικά και ραγδαία. Σύμφωνα με τον Κ. Μαρξ (2003) σε αυτό το κοινωνικό πλαίσιο, η αυτοκτονία δεν είναι παρά ένα από τα χιλιάδες συμπτώματα της γενικευμένης, συνεχούς κοινωνικής πάλης, από την οποία παραιτούνται τόσο πολλοί, απλά επειδή έχουν κουραστεί να βρίσκονται διαρκώς ανάμεσα στους ηττημένους και τα θύματα.

Ο Γερμανός ιστορικός Norbert (1997) είχε πριν δεκαετίες υποστηρίξει ότι ο εκδημοκρατισμός συνεπάγεται την εκ μέρους του κράτους μονοπώληση της βίας. Μια διαρκής, και κυρίως, υποδόρια «δομική βία», η μη – υλική βία των κοινωνικοοικονομικών δομών (Nordstrom & Martin, 1992), της φτώχειας και των στερήσεων, των ανισοτήτων και των διακρίσεων που προκαλεί απώλειες σε ανθρώπινες ζωές και εξίσου έντονη κοινωνική οδύνη, αλλά επίσης μεταλλάσσεται και σε πρακτικές «καθημερινής βίας» (Bourgois, 2001). Θα μπορούσε να ισχυριστεί, λοιπόν, κανείς ότι το αποτέλεσμα είναι η θεσμοποίηση και η «ρουτινοποίηση» μιας ιδιαίτερης ανθρωπολογικής βίας, η αποδοχή της από όλο και περισσότερα στρώματα του πληθυσμού, η διάθλαση και η ανάκλασή της και σε άλλους τομείς της κοινωνικής ζωής, η διάχυση της στο ευρύτερο πλέγμα κοινωνικών σχέσεων, πρακτικών και συμφραζομένων. Πλέον η βία αποτελεί οργανωτική αρχή στην κοινωνία, ικανή να δομήσει μέρος της κοινωνικής εμπειρίας, των αντιλήψεων και των αξιών (Abbinck, 2000).

Αρκετοί ερευνητές κάνουν λόγο ότι μετά το ξέσπασμα της κρίσης, η ελληνική κοινωνία μετατράπηκε σε ανομική. Ίσως και η κοινωνία μας να ήταν επί δεκαετίες ανομική: «Κανένα ζωντανό ον δεν μπορεί να είναι ευτυχισμένο εκτός εάν οι ανάγκες του αναλογούν με επάρκεια στα μέσα του... Οι απεριόριστες επιθυμίες είναι εξ' ορισμού ανικανοποίητες ενώ η απληστία θεωρείται σωστά σαν ένα σημάδι νοσηρότητας» (Durkheim, χ.χ.: 276 και 278). Μια πιθανή ανάγνωση, λοιπόν, είναι ότι όσο οι κοινωνικοί δεσμοί χαλάρωναν, τόσο τα άτομα έπαυαν να βάζουν όρια στις επιθυμίες και τις φιλοδοξίες τους. Κι αυτό συνιστούσε μια μορφή «ανομικής» κατάστασης, όπου οι κοινωνικοί και/ή ηθικοί κανόνες ήταν μπερδεμένοι και ασαφείς. Σε μια κατάσταση στην οποία οι κανόνες και τα προκαθορισμένα όρια συμπεριφοράς απουσιάζουν, το αποτέλεσμα είναι οι πολίτες να μην μπορούν να αντιληφθούν τη θέση τους στην κοινωνία.

Ωστόσο, η έννοια της ανομίας δεν παραπέμπει μόνο στην ατομική παραβατικότητα, αλλά και στην παραβίαση κανόνων ή/και νόμων από το ίδιο το κράτος. Αυτή η μορφή ανομίας υποκρύπτει τη βαθύτερη αδυναμία της πολιτείας να ικανοποιήσει τις ανάγκες των μελών της. Σε αυτό το πλαίσιο, η «οδύνη στον αστικό χώρο» (urban suffering) παρουσιάζει αύξηση και εμπλέκει σε ένα δαιδαλώδες πλέγμα όλες τις κατηγορίες του

κοινωνικού μωσαϊκού που προκάλεσε η οικονομική κρίση: άνεργους, άστεγους, μεσοαστούς που χάνουν τα σπίτια τους, τον τρόπο ζωής τους, την ταυτότητά τους. Η κοινωνική οδύνη αντανακλά την ανεπάρκεια του συνόλου των κρατικών πολιτικών και του κοινωνικού κράτους, που μοιάζουν να δυσκολεύονται να απαντήσουν στη φτώχεια, τον αποκλεισμό, την έλλειψη ελπίδας στους νέους και την έλλειψη προοπτικής.

Αυτή η βίαιη αλλαγή της κατάστασης, η μη επαρκής γνώση διαχείρισής της, ο παρατεταμένος φόβος, η αίσθηση της μοναξιάς, της απομόνωσης, του κοινωνικού στιγματισμού και της ντροπής ενδεχομένως να επηρεάσουν και τους πιο ψυχικά ανθεκτικούς. Οι αλλαγές που έχει επιφέρει η οικονομική κρίση σε κάθε έκφανση της κοινωνικής μας ζωής, είτε είναι η οικογένεια, είτε ο χώρος εργασίας, είτε ο φιλικός μας περίγυρος μπορεί να προκαλέσουν συναισθήματα θλίψης και απόγνωσης, που αποτελούν πιθανούς παράγοντες αυξημένου κινδύνου για την εκδήλωση αυτοκτονικού ιδεασμού και συμπεριφοράς. Ο άνθρωπος είναι από τη φύση του ελεύθερο και ανεξάρτητο ον, προορισμένο βέβαια να δρα και να οργανώνεται κοινωνικά και συλλογικά. Όταν όμως κοινωνικές δεσμεύσεις και κοινωνικά συμβόλαια, σκληροί και απάνθρωποι νόμοι απειλούν τη αξιοπρέπειά του, μήπως τότε νιώθει πιο ελεύθερος ενώπιον του θανάτου; (Παπαρίζος, 2000). Φυσικά εκείνοι που υποφέρουν περισσότερο δεν είναι απαραίτητα και εκείνοι που έχουν μεγαλύτερη ροπή να αυτοκτονήσουν. Αλλά δύναται κανείς να ισχυριστεί ότι όσοι απολέσουν αιφνίδια και βίαια τα κεκτημένα τους κι αναγκαστούν εκ των νέων διαμορφωμένων συνθηκών να επαναπροσδιορίσουν τον εαυτό τους και τη θέση τους μέσα στην κοινωνία, είναι πιο πιθανό να οδηγηθούν στην απόγνωση.

Η κρίση, εκτός από οικονομική, είναι πλέον και βαθιά κοινωνική, πολιτισμική, αλλά και με διαστάσεις ανθρωπιστικές. Τη στιγμή που ο κοινωνικός ιστός τείνει προς την αποδόμηση, η επισφάλεια και η ανασφάλεια «σημαδεύουν» ψυχικά και κοινωνικά, με κύριο χαρακτηριστικό την έλλειψη ελπίδας για το μέλλον. Εντέλει, η κρίση ίσως και να ακουμπά κάτι πολύ πιο βαθύ, που αφορά στην απώλεια λειτουργικών ρόλων ή στον κατακερματισμό παγιωμένων ταυτοτήτων, όπως εκείνων που συγκροτούσε ο κοινωνικός ρόλος του κανονικά εργαζόμενου και η επιδίωξη και/ή επίτευξη της οικονομικής επάρκειας. Και σε αυτή τη συνέπεια, άτομα που θεωρούν ότι δεν διαθέτουν περαιτέρω ανθεκτικότητα για να συνεχίσουν να δραστηριοποιούνται ως λειτουργικά κοινωνικά υποκείμενα σε όλα τα περιβάλλοντα στα οποία εντάσσονται, μπορεί να σκεφτούν να επιλέξουν την οδό της αυτοκτονίας. Ουσιαστικά, λοιπόν, πρόκειται για «υπαρξιακές αυτοκτονίες», οι οποίες οφείλονται στην οδύνη από την έλλειψη ουσιαστικών κινήτρων και το αίσθημα ότι η ζωή, ως έχει, δεν μπορεί πια να προσφέρει κάτι άλλο (Καμύ, 1973) παρά μόνο μια επώδυνη αναζήτηση νέων σκοπών. Ωστόσο, η υπαρξιακή απογοήτευση δεν είναι από μόνη της ούτε παθολογική, ούτε παθογενής. Η ανησυχία του ανθρώπου, ακόμη και όταν η απελπισία του είναι πάνω από την αξία της ζωής, είναι μια υπαρξιακή αγωνία. Και σύμφωνα με τον Καμύ (1973),

«το συναίσθημα του παραλόγου μπορεί να χτυπήσει καταπρόσωπο οποιονδήποτε άνθρωπο, στη στροφή οποιουδήποτε δρόμου...[καθώς]...όταν η ελπίδα χάνεται επικρατεί ο παραλογισμός» (σελ. 26 και 28).

Πρόληψη της Αυτοκτονίας σε Κοινωνικό Επίπεδο

Είναι δύσκολο η κοινωνία, αλλά και κάθε μέλος της χωριστά, να συνειδητοποιήσει αυτή την πλευρά του εαυτού της, την τάση της για αυτοκαταστροφή. Έτσι οδηγείται στον «εξορκισμό» της πράξης της αυτοκτονίας. Παρόλα αυτά, μια τέτοια αντιμετώπιση δεν επέφερε δημιουργικές παρεμβάσεις. Η ανασφάλεια, η φτώχεια, οι ψυχικές διαταραχές, οι αυτοχειρίες δεν αντιμετωπίζονται μόνο με απαγορευτικούς νόμους και διατάγματα. Χρειάζεται η ενεργής έμπρακτη στήριξη των υπηρεσιών και η ανάπτυξη ενός κοινωνικού υποστηρικτικού μηχανισμού που θα παρεμβαίνει έγκαιρα και αποτελεσματικά, ιδίως στην πρόληψη και στη στήριξη των περισσότερο ευάλωτων κοινωνικών ομάδων. Η εν λόγω πρόταση υποστηρίζεται και από τα ερευνητικά δεδομένα: «Παρεμβάσεις στο σχολείο, στο περιβάλλον εργασίας και στην κοινότητα, καθώς και παρεμβάσεις σε πολλά δομικά τμήματα της πρωτοβάθμιας φροντίδας μπορούν να μειώσουν τη συχνότητα αυτοκτονιών ή αυτοκτονικών συμπεριφορών, όπως μπορούν και η οργάνωση και η πρόσβαση στη φροντίδα...» (Turecki & Brent, 2016), ενώ αποτελεσματικές αποδεικνύονται και οι καμπάνιες ευαισθητοποίησης – με την προϋπόθεση ότι η θεραπεία είναι άμεσα διαθέσιμη (Feltz – Cornelis et al., 2011).

Συνακολούθως, η πρόληψη της αυτοκτονίας σημαίνει ενδυνάμωση του κοινωνικού ιστού, μέσω ενός ισχυρού κράτους πρόνοιας με μηχανισμούς προστασίας των πολιτών, ούτως ώστε να μπορέσει η κοινωνία να ανασυγκροτηθεί και να λύσει τα παθογενή προβλήματά της, να αντιμετωπίσει τους εσωτερικούς της κακούς «δαίμονες», να ισχυροποιηθεί και να ενδυναμωθεί το αίσθημα της συλλογικότητας και της αλληλεγγύης, να αποκρουστεί η άνομη βία, να δοθεί ελπίδα, να αποκτήσει ξανά η ζωή νόημα και σκοπό, να δημιουργηθούν ευκαιρίες δημιουργίας και αξιοπρεπούς διαβίωσης.

Φυσικά, η ενημέρωση και η αφύπνιση αφορά και τους θεσμούς κοινωνικοποίησης, την οικογένεια, το σχολείο, τη γειτονιά, τις υπηρεσίες. Η λύση δεν είναι απλή αλλά πολυδιάστατη. Το πρώτο βήμα είναι να αναγνωριστεί το νόημα που παράγει ο καθένας ως άτομο και το δεύτερο, η αναγνώριση αυτού του νοήματος από τους συμπολίτες του. Απαιτείται, λοιπόν, εκ παραλλήλου η ενδυνάμωση του ατόμου και η καλλιέργεια της ανεκτικότητας της κοινωνίας. Η εκπαίδευση και η ενσυναίσθηση της κατάστασης θα μπορούσαν να επιφέρουν τις αλλαγές που χρειάζονται, δηλαδή την τροφοδότηση όλων μας με ψυχική ισχύ και γνώση, ώστε να τα βγάζουμε πέρα στα δύσκολα.

Τέλος, αναλογιζόμενοι μια διαφορετική πτυχή του θέματος αυτού, κανείς δεν αμφισβητεί ότι ενίοτε στα συστήματα παρατηρούνται περίοδοι αστάθειας, στις οποίες

υφίσταται η δυνατότητα για αλλαγή. Και ενώ οι περισσότεροι εξ ημών τείνουμε να περιγράψουμε μόνο τις καταστάσεις σταθερότητας, δεν αξιοποιούμε τις ευκαιρίες για αλλαγή που εγείρονται από τις χαοτικές καταστάσεις (Cecchin et al., 2009). Ομοίως, όπως αναφέρθηκε, αποτελεί βασική αρχή ότι τα συστήματα διαθέτουν τη δυνατότητα να αναπτύξουν τις δικές τους εσωτερικές σχέσεις (Σιγάλας, 1987). Ως λογικό επακόλουθο αυτού του θεωρητικού πλαισίου, διατυπώνεται το ερώτημα εάν η σύγχρονη χαοτική κατάσταση θα μπορούσε στην πραγματικότητα να αποτελέσει το εφαλτήριο για αλλαγή είτε σε ατομικό, είτε σε συλλογικό επίπεδο. Και εάν ουδείς γνωρίζει με σιγουριά ποια κατεύθυνση θα λάβει αυτή η αλλαγή, ας μη λησμονείται ότι κάθε πιθανότητα αλλαγής και κατ' επέκταση κάθε πιθανότητα ελπίδας για ένα καλύτερο μέλλον, συνιστά έναν από τους σημαντικότερους προστατευτικούς παράγοντες απέναντι στον αυτοκτονικό ιδεασμό ή συμπεριφορά.

Βιβλιογραφία

Abbink J. (2000) Restoring the Balance. In Aijmer G. & Abbink J. (Eds). Meanings of Violence. Oxford: Berg. pp.77 – 100.

Alvarez A. (1974) The Savage God: A Study of Suicide. London: Penguin Books.

Ανδρουλάκης Ν. (1974) Ποινικόν Δίκαιον. Ειδικόν Μέρους. Αθήναι – Κομοτηνή: Α. Σάκκουλα.

Bourgois Ph. (2001) The power of Violence in War and Peace, *Ethnography*, 2(1), pp. 5 – 34.

Cecchin G., Lane G., & Ray W. A. (2009) Ασέβεια: Μια Στρατηγική Επιβίωσης για Θεραπευτές. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Daniel E. V. (1997) Suffering Nation and aAienation. In Kleinman A., Das V. & Lock M. (Eds.). *Social Suffering*. Berkeley: University of California Press. pp. 309 – 358.

Durkheim E. (χ.χ.) Κοινωνικές Αιτίες της Αυτοκτονίας, μτφρ. Μ. Μαρκάκης, Αθήνα: Γ. Αναγνωστίδη.

Goldenberg I. & Goldenberg H. (2005) Οικογενειακή Θεραπεία: Μια Επισκόπηση, μτφρ Ν. Κουβαράκου & Ε. Μακρυγιάννη, Αθήνα: Εκδόσεις Έλλην.

Γιάνναρου Λ. (2012) Αλήθειες και Μύθοι για τις Αυτοκτονίες: Η Αύξηση των Περιστατικών στη Συγκυρία της Οικονομικής Κρίσης, τα Στοιχεία της ΕΛ.ΑΣ. και η Ελληνική Στατιστική Αρχή, Καθημερινή της Κυριακής, αρ.φ. 28217, retrieved 25/11/2012 from http://news.kathimerini.gr/4dcgi/_w_articles_ell_2_25/11/2012_502899.

Γιωτάκος Ο., Καράμπελας Δ. & Καυκάς Α. (2011) Επίπτωση της Οικονομικής Κρίσης στην Ψυχική Υγεία στην Ελλάδα, *Ψυχιατρική*, 22, σελ. 109 – 119.

Ελληνική Στατιστική Αρχή (2017) retrieved 23/11/2017 from <http://www.statistics.gr/-/arantese-se-demosieuma-tou-tyrou-gia-autoktonies>.

Feltz-Cornelis C., Sarchiapone M., Postuvan V., Volker D., Roskar S., Grum A., Carli V., McDaid D., O'Connor R., Maxwell M., Ibelshäuser A., Audenhove C., Scheerder G., Sisask M., Gusmão R., Hegerl U. (2011) Best Practice Elements of Multilevel Suicide Prevention Strategies, *Crisis*, 32(6), pp. 319 – 333.

Καμύ Αλ. (1973) Ο Μύθος του Σίσυφου. Δοκίμιο πάνω στο Παράλογο, μτφρ. Β. Χατζηδημητρίου, 6η εκδ, Αθήνα: Μπουκουμάνης.

LaFraniere S. (2012) More Monks Die by Fire in Protest of Beijing, retrieved 20/10/2013 from <http://www.nytimes.com/2012/01/10/world/asia/3-monks-deaths-show-rise-of-self-immolation-amongtibetans.html>.

Madianos M., Economou M., Alexiou T. & Stefanis C. (2011) Depression and Economic Hardship across Greece in 2008 and 2009: Two Cross-sectional Surveys Nationwide, *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 46, pp. 943 – 952.

Μαρξ Κ. (2003) Περί Αυτοκτονίας, μτφρ. Θ. Παρασκευόπουλος, Αθήνα: Νήσος.

Μπελεγρίνος Σ., Ζάχαρης Θ., Φραδέλος Ε. (2014) Η Αυτοκτονία ως Κοινωνικό και Ψυχολογικό Φαινόμενο. *Επιστημονικά Χρονικά*, 19 (4), σελ. 370 – 379.

Μπούρας Γ. & Λύκουρας Λ. (2011) Η Οικονομική Κρίση και οι Επιπτώσεις της στη Ψυχική Υγεία, *Εγκέφαλος* 48, σελ. 54 – 61.

Norbert E. (1997) Η Εξέλιξη του Πολιτισμού: Κοινωνιογενετικές και Ψυχογενετικές Έρευνες, μτφρ. Έ. Βαϊκούση. Αθήνα: Νεφέλη.

Nordstrom C. & Martin J. (1992) *The paths to Domination, Resistance and Terror*. Berkley: University of California Press.

Οικονόμου Μ. (2012) Οι Επιπτώσεις της Οικονομικής Κρίσης, στο 2ο Συνέδριο Βιοψυχοκοινωνικής Προσέγγισης στην Ιατρική Περίθαλψη, 15-17 Μαρτίου 2012, Γ' Ψυχιατρική Κλινική ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, retrieved 30/07/2013 from <http://www.inewsgr.com/180/i-oikonomiki-krisi-afxise-to-pososto-katathlipsis-kata-49.htm>.

Οικονόμου Μ., Μαδιανός Μ., Πέππου Λ., Θελερίτης Χ. & Στεφανής Κ. (2012) Αυτοκτονικότητα και Οικονομική Κρίση στην Ελλάδα, στο Πανελλήνιο Συνέδριο για την Ψυχοκοινωνική Αποκατάσταση, 30 – 31 Μαρτίου 2012, W.A.P.R. & Διεύθυνση Ψυχικής Υγείας, ΥΓΚΑ, Αθήνα, σελ. 5 – 6.

- Παπαρίζος Α. (2000) Η ελευθερία ενώπιον του Θανάτου. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Παπαχαράλαμπος Χ. (1997) Η Συμμετοχή σε Αυτοκτονία. Μια Συναφής προς την Ετεροπροσβολή της Ζωής Εφεδρική Αντικειμενική Υπόσταση. Αθήνα: Π. Ν. Σάκκουλα.
- Ramphele M. (1997) Political Widowhood in South Africa: The Embodiment of Ambiguity. In Kleinman A., Das V. & Lock M. (Eds.). *Social Suffering*. Berkeley: University of California Press. pp. 99 – 117.
- Reser, J. (2004) What Does it Mean to Say that Aboriginal Suicide is Different? Differing cultures, accounts and idioms of distress in the context of indigenous youth suicide, *Australian Aboriginal Studies* 2, pp. 34 – 53.
- Saraceno B. (2010) Il Paradigma della Sofferenza Urbana, *Quaderni di Sofferenza Urbana*, 1, pp. 3 – 7.
- Stuckler D., Basu S., Suhrcke M., Coutts A. & McKee M. (2011) Effects of the 2008 Recession on Health: A First Look at European Data, *The Lancet*, 378, pp. 124 – 125.
- Tatz C. (2005) *Aboriginal Suicide is Different. A Portrait of Life and Self-Destruction*. Canberra: Aboriginal Studies Press.
- Turecki G. & Brent D. A. (2016) Suicide and suicidal behavior, *The Lancet*, 387 (10024), pp. 1227 – 1239.
- Τριανταφύλλου Φ. (2002) Ψυχοθεραπεία με ή χωρίς Οικογένεια; Διαδικασία και Κατασκευή, *Μετάλογος*, τ. 2, σελ. 53 – 63.
- Τσώλης Θ. (2011) Μην Παραδίδεστε στην Κρίση!, *Το Βήμα της Κυριακής*, αρ. φ. 16202, retrieved 24/07/2011 from <http://www.tovima.gr/science/article/?aid=412208>.
- Σιγάλας Γ. (1987) Η Συστημική Προσέγγιση στη Θεραπευτική, *Νέα Οικολογία*, σελ. 56 – 59.
- Wekstein L.. (1979) *Handbook of Suicidology: Principles, Problems and Practice*, New York: Brunner/Mazel.
- World Health Organization (2017) *Mental Health: Suicide Prevention*, retrieved 08/11/2017 from http://www.who.int/mental_health/suicide-prevention/en.
- Χρηστάκης Λ. (1994) *Αυτοκτονία: Υπέρτατη Ελευθερία ή Στωική Θεραπεία*. Αθήνα: Δελφίνι.